

תורה שבע"פ וביורוי הלכה

אברהם קורמן

"ברוך שפטרני"

בעדות האשכנזית והספרדית נוהג האב לברך ברכת "ברוך שפטרני מעונשו של זה" בעת שבנו מגיע לגיל המצוות ועולה לתורה. מה טיבה של ברכה זו? אמנם ניתנו הסברים, אך כל ההסברים יש בהם קשיים. והנה מתברר, שדווקא בשל אי ההבנה, נתקבלה חובת ברכה זו ללא עוררין, למרות הכלל, שאין לחדש ברכות לאחר חתימת התלמוד. ביחוד מפליא הדבר לגבי העדה הספרדית. הספרדים ובראשם הרב עובדיה יוסף פוסקים כר' יוסף קארו ומתעלמים כמעט לחלוטין מפסקי הרמ"א האשכנזי. אך ראה זה פלא, לגבי ברכת "ברוך שפטרני", שר' יוסף קארו התעלם ממנה ולא רצה להזכירה בשו"ע שלו, אימצו הספרדים את דברי הרמ"א, למרות שגם הוא עצמו פקפק בטיבה של הברכה.

הרב עובדיה יוסף אף נוטה לפסוק, שיש לברך ברכה זו גם בעת סעודה על בת מצוה. בעקבות דברי הרב עובדיה הדאיה ("ישכיל עבדי", ח"ה, או"ח, סי' כ"ח) בענין סעודת מצוה לבת מצוה: "משום שהאב נשתחרר מהעונש המוטל עליו לחנך בניו ובנותיו עד הגיעו למצוות" (שו"ת "יביע אומר" ח"ו, סי' כ"ט). האם אכן בימינו משתחרר האב מחינוך בניו ובנותיו בהגיעם לגיל המצוות? בתקופה קדומה, כאשר אורך החיים הממוצע היה פחות מ־30 שנה ואת הבנות חיתנו בהיותן עדיין קטנות והבנים נשאו נשים בערך בגיל המצוות ויצאו לרשות עצמם, השתחררו ההורים מחינוכם בגיל 13, אך דווקא אז לא ערכו סעודות וגם לא ברכו ברכת "ברוך שפטרני". בימינו עיקר החינוך מוטל דווקא בגיל ההתבגרות.

כבר בימי התנאים נחלקו ר' יהודה ורבי נחמיה מתי הוא עיקר החינוך. הראשון סבר מ־22-16 ואילו השני סבר מ־18-24 ולזה התכוון המלך שלמה ב"חנוך לנער על פי דרכו" (קידושין ל', ע"א; אמנם בגמרא שם לא נאמר מי אמר מה, אולם ר' ראובן מרגליות הוכיח ב"ישם עולם", עמ' ס"ז מי אמר מה). להלן עוד אדון אם יש בכלל קשר לברכה עם בעיית חינוך.

אין לחדש ברכות

הרא"ש אומר, שאין ברכות שחודשו לאחר התלמוד (רא"ש לקידושין פ"א, סי' מ"א; ולבכורות פ"ח, סי' ח'). לפי רב יהודאי גאון ובעקבותיו סבר כך גם רש"י, שלא רק שאין

1. אין כנראה "כללי" ברור יותר מאשר ש"אין כללי", כמו שאמרו "אין למידין מן הכללות אפילו במקום שנאמר בהם חוץ" (עירובין כ"ז, ע"א). בעל "תוספות יו"ט" בספרו "מעדני יו"ט" (על הרא"ש לכתובות פ"א, טז) מצביע שהרא"ש עצמו אימץ את הברכה לנושא בתולה: "אשר צג אגוז...", למרות שאינה

ברכה חדשה, אלא "כל ברכה שאינה בתלמוד, אסור לברך" (תשובת הגאונים, "גאוניםקה" ח"ב, עמ' 250; "ארחות חיים" ח"א, תפילת ערבית בשם רש"י). בשם רב סעדיה גאון נמסר, שאמר, שאין לקבוע ברכה חדשה, אלא מה שקבעו חז"ל (ספר "המנהיג" הלכות סוכה ס"י א).

"כל המברך ברכה שאינה צריכה, עובר משום 'לא תשא את שם ה' לשוא, והרי הוא כנשבע לשוא" (ברכות ל"ג, ע"א; רמב"ם הלכות ברכות פ"א, ה"ט"ו; טור ושו"ע או"ח סי' רט"ו, ד). "השומע את חברו מברך ברכה שאינה צריכה, חייב לנדונו, ואם לא נדהו, הוא עצמו יהא בנידוי" (רמב"ם הלכות שבעות פ"ב, ה"ט). לפי רב האי גאון "חייבים מלקות על ברכה שאינה צריכה" (בישערי תשובה, "איי הים סי' קט"ו).

הסיבה לכך היא, כי לא כל אחד, גם אם הוא גדול בתורה ובחכמה מסוגל לנסח ברכה. אפילו התנאים התקשו בזה. כאשר רבן גמליאל ביקש לנסח או לחדש ברכת המינים, הוא לא העיז לעשות זאת. גם בין חבריו התנאים לא נמצא אלא איש אחד, שמואל הקטן, שחז"ל השוו אותו לשמואל הנביא (ראה ירושלמי סוטה פ"ט, ה"ג). הוא ידע להתמודד עם ניסוח ברכה זו (ראה ברכות כ"ט, ע"א). על בר רב זביד אמרו שהוא "אדם גדול ובקי בברכות" (ברכות ל"ח, ע"א). בודדים התמצאו בזה.

עזרא הסופר ואנשי כנסת הגדולה תיקנו וטבעו את המטבע של הברכות (ברכות ל"ג, ע"א). הרמב"ם אומר שכל הברכות הם תיקנום (הל' קריאת שמע פ"א, ה"ז). ודאי שאין מקום להמציא ברכות, שלא מובנות משמעותן כמו "ברוך שפטרני", פטרני – ממה? ישנן עשרות מצוות שלא תיקנו עליהם ברכות, כי לא ידוע לנו טעם הברכות. בתוספות נאמר: "יש טעם לברכות ור"י לא מצא טעם לכל הברכות" (פסחים ז', ע"ב, ד"ה "והלכתא"). יש טעם וסיבה לכל ברכה, אך אין לנו יודעים אותם. אמנם גדולי ישראל שנשאלו, נתנו הסברים שונים, מדוע לא תיקנו ברכה למצוה זו או אחרת, אולם כל הסבר בנושא אחד לא התאים לנושא אחר. ההסברים ניתנו רק לסבר את האוזן. מתברר אפוא שגם לברכות "מזל" משלהן, שקשה להבין. מי שרואה את הים הגדול (=התיכון, לתושבי אגן הים התיכון, הוא היה הגדול ביותר) חייב לברך: "בא"י אמ"ה עושה הים הגדול". גם על יתר הימים והנהרות מברכים "עושה מעשה בראשית". ברכות אלה מוזכרות במשנה ובכל הפוסקים ובשו"ע (או"ח סי' רכ"ח, א), האם נוהגים כך? מדוע לא? מילא, מי שגר על יד שפת הים ורואה אותו בכל יום, ברור שאינו חייב לברך, אלא בפעם הראשונה. אולם מי שרואה את הים רק כעבור 30 יום ויותר, חובה לברך. אבל את "ברכת החמה", מקפידים לברך בהתלהבות. ברכה זו ניתנת לברך רק פעם ב-28 שנים ולא שוכחים זאת, אבל מברכת הימים רובם מתעלמים*.

מקור הברכה

ר' לוי מתאר במדרש את יעקב ועשו, שעד גיל י"ג הלכו ולמדו ביחד ורק בהגיעם לגיל י"ג נפרדו, זה לבית מדרש וזה לבתי ע"ז. על זה הגיב ר' אלעזר: "צריך אדם להיטפל בבנו עד י"ג שנה. מכאן ואילך צריך שיאמר: 'ברוך שפטרני מעונשו של זה'" (בראשית רבה ס"ג,

מוזכרת בתלמוד, אלא משום שהגאונים הזכירוה ובימיהם כנראה חודשה (ראה גם "כנסת הגדולה" יו"ד, סי' ש"ה, י"ב, שהעיר על כך).

2. ב"ארחות חיים" לר' אהרון מלונגיל (חי במאה ה"14), שחי ופעל כ-700 שנה לאחר ר' יהודאי גאון, מובא סיפור, "שהגאון ר' יהודאי ז"ל קם על רגליו בביהכ"ס וברך ברכת 'ברוך שפטרני מעונשו של זה' בפעם הראשונה שקרא בנו בתורה" (הלכות ברכות אות נ"ח).

* יש בקביעה זו משום הגזמה. המדקדקים בהלכה ובמצוות מברכים גם בימינו ברכת הים הגדול. וכן ראינו כמה מפוסקי ההלכה בימינו שהוציאו הודעה לרבים בתחילת ימי הקיץ כשרבים הולכים לרחוץ בים שיש לברך ברכה זו אם לא ראה את הים 30 יום – הערת המערכת.

י"ד). לא מדובר כלל בבברכה, אלא באמירה. גם אילו דובר בברכה, הרי קיים כלל יסודי שי"אין למדים מאגדה" ואפילו לא ממשנה או מגמרא, אלא א"כ נאמר מפורשות "הלכה למעשה" וגם זה מתוך הגבלות³. גם דברי ר' לוי על יעקב ועשו לא היו מקובלים על הכל. עליהם אמרו ר' יוחנן, ריש לקיש ואחרים, שכבר בבטן אמם התרוצצו, יעקב לכיוון בתי הכנסת ועשו לכיוון בתי אלילים (בראשית רבה ס"ג; רש"י על הפרשה). במדרש הגדול (על בראשית כ"ה, כב) מובא גם בשם ר' לוי עצמו, שיעקב ועשו ניהלו מלחמה כבר בבטן אמם. מה שהם לא נפרדו עד גיל 13 נבע מסיבה אחרת. הם נולדו דבוקים זה בזה, ידו של יעקב בעקב של עשו, רק בגיל 13 הצליחו להפריד ביניהם (ב"אבות והשבטים" בפרק י"ב הסברתי את הנושא).

בספר "מהרי"ל" בהלכות קריאת התורה מסופר, כי המהרי"ל בזמן שנעשה בנו בר מצוה וקרא בתורה, היה מברך "בא"י אמ"ה אשר פטרני מעונשו של זה". ר' יעקב מולין – "המהרי"ל" (1427-1365) עצמו לא כתב את ספרו. תלמידו המכונה ר' זלמן משוטיגווער"א אסף מה ששמע מרבו או בשמו וספרו הפך ל"אבי תורת מנהגי אשכנז", זהו (וב"מרדכי הגדול") המקור העיקר לברכת "ברוך שפטרני".

כאמור, ר' יוסף קארו התעלם מזה. רק הרמ"א ב"הגה" העיר: "י"א: מי שנעשה בנו בר מצוה יברך בא"י אמ"ה שפטרני מעונשו של זה. **וטוב לברך בלא שם ומלכות**" (או"ח, סי' רכ"ה, ב). אגב, ב"דרכי משה" על הטור, הביע הרמ"א פליאה על עצם הברכה ואומר: "וקשה עלי' שיברכו ברכה שלא הזכרה בגמרא ובפסוקים". בשו"ע הוא הזכיר את המנהג שמצא, אך הביע את דעתו שמוטב לברך בלי שם ומלכות.

מי שהוסיף את מראי המקומות לדברי הרמ"א, ציין "מהרי"ל בשם מרדכי" ובבראשית רבה תולדות". על ההחלטה לברך בלא שם ומלכות, ציין: "דעת עצמו". עכ"פ בבראשית רבה כלל לא נאמר לברך בשם ומלכות. שם כלל לא מדובר בברכה. הגאון מוילנא אימץ את הדעה שיש לברך ברכה זו בשם ומלכות. אולם לא נעסוק בבעיה "הלכתית" כיצד יש לברך ברכה זו, אלא **מהי סיבת הברכה ומשמעותה**. הדנים בטיב הברכה לא הסבירו את משמעותה וסיבתה. מפרשי השו"ע התלבטו וכל אחד הביע רעיון שונה.

בעל "עץ יוסף" על המדרש מסביר את דברי ר' אלעזר, שאדם "צריך להטפל בבנו עד י"ג": "ליזקק להוכיחו, לפי שקיבל מוסרו, ואם לא יוכיחנו ויחטא ואשם, אביו נענש עליו דאפשר בידו למחות". האם לאחר י"ג אין מחובתו להוכיחו ולמחות? הרי "הוכח תוכיח" היא מצוה⁴ מן התורה אפילו כלפי אחרים, האם לגבי הבן זה פג. בגיל י"ג? ה"מגן אברהם" העיר על דברי הרמ"א: "מעונשו של זה – פירוש דעד עכשיו נענש האב כשחטא בשביל שלא חנכו. ובלבוש פירש איפכא, דעד עתה **הבן נענש** בעוון האב" (שם ס"ק, ה). האם לאחר גיל י"ג אין האב חייב לחנכו? בעל "החפץ חיים" הרגיש בקושי זה

3. "אין למדין הלכה לא מפי לימוד ולא מפי מעשה עד שיאמרו הלכה למעשה" (בבא בתרא ק"ל, ע"א). "אין למדים לא מן ההלכות ולא מן האגדות ולא מן התוספות אלא מן התלמוד" (ירושלמי פאה פ"ב, ה"ד; שם תגינה פ"א, ה"ח). "אין למדין הלכה מפי גמרא" (נדה ז', ע"ב). ר' חנינא הגדול סירב לפסוק הלכה למעשה גם אם שמע עליה, שיש לפסוק כך הלכה למעשה עשרות פעמים, כל זמן שלא ראה לפחות שלוש פעמים שרבותיו **ביצעו אותה הלכה למעשה**, עד כדי כך (ירושלמי נדה פ"ב, ה"ז; ראה גם "בית יוסף" על טור יו"ד, סי' רמ"ב). כך נהג ר' יהודאי גאון ("תשובות הגאונים", גזי שכטר ב, 53). ב"שמעתין", גליון 20, הסברתי את הנושא באריכות.

4. "הוכח תוכיח אפילו תלמיד לרב (בבא מציעא ל"א, ע"א). "עד היכן תוכחה? אמר רב: עד הכאה" (ערכין ט"ז, ע"ב). היעלה על הדעת, שמותר לאדם אפילו להכות את הזולת כדי להוכיחו ולגבי בנו פטור מלהוכיחו? בגמרא נאמר שאפילו תלמיד לרב חייב להוכיח (בבא מציעא, שם). בספר החינוך נאמר: "שאפילו הקטן חייב להוכיח את הגדול" (מצוה רל"ט) רק לבן גדול לא צריך להוכיח?

ואומר: "ודע דאע"פ ששוב אין עניין חינוך, מ"מ יש על האב מצוות תוכחה כשרואה שאינו מתנהג כשורה, וכשאינו מוחה בידו נענש עליו, דלא גרע משאר ישראל" (י"משה ברורה", רכ"ה, ס"ק, ז).

א"כ מה טיבה של הברכה? קשה להבין את דבריו האם דווקא בזמן שהבן חייב לקיים את המצוות, פטור האב מלחנכו לכך? הרב דוד שלמה קוסובסקי-שחור שואל: "והלא ראינו בגמרא סוטה דף ח', ע"ב, כיצד רצה דוד המלך להציל את אבשלום מעונשו, ופשוטו של מקרא מתאר את צעקתו של דוד ימי יתן מותי בני אני תחתיד' והכוונה הלא היא על העונש שנגזר על אבשלום, ודוד המלך רצה להיענש בעצמו ולהציל את בנו, וכיצד יברך אב שמעתה ייענש בנו?" (יזכר אבות", עמ' 275).

הרב אליהו שלזינגר שואל: "וזה תימא, שהרי חטאי הבן שלאחרי י"ג הם תוצאה של חינוך לקוי שקיבל הבן בטרם הגיע לגיל י"ג, ובן שאינו מחונך אחרי י"ג שנה הוא במידה רבה תוצאה של החינוך לפני כן, שנאמר: במשלי (כ"ב, ד): 'חנוך לנער על פי דרכו גם כי יזקין לא יסור ממנה' ומפרש רש"י על פסוק זה המובא בגמרא מסכת קידושין (דף ל') 'דרך שכל ימיו יהא מתנהג בו'" (יברקאי", כ"ה, תשמ"ט, עמ' 59-63).

הוא מנסה לקבוע שיש שינוי בין חובת החינוך עד י"ג ולאחריה. עד י"ג הוא חייב ללמד את בנו תורה לאחר מכן חייב רק ללמדו מוסר. לחלופין אם האב יוצא גם ידי חובת לימוד תורה כאשר מלמד את בנו, תלוי אם עושה זאת עד י"ג או לאחר מכן. דבריו אינם משכנעים.

בדרשות מהר"י שועב (פרשת וישב) מביא בשם חכם אחד, שבירך "ברוך שפטרני" כאשר הבן הגיע לגיל 20, כי הרי בבית דין של מעלה לא מענישים בפחות מגיל עשרים, כפי שכתב הרמב"ם בפירושו לפרק ז' בסנהדרין (מצוטט גם ע"י ר' יוסף שאול נתנזון בהערותיו לאו"ח סי' רכ"ה). קשה להבין מדוע הסתמך בזה על דברי הרמב"ם, כאשר זאת גמרא מפורשת בשבת (פ"ט, ע"ב). אגב, ר' יוסף שאול נתנזון וגיסו ר' מרדכי זאב אטינגר בספרם המשותף "מגן גיבורים", שכתבו במשותף בהיותם עדיין צעירים יחסית (לאו"ח סי' רכ"ה, סק"ז), אמרו: "עיקר לברך בשם ומלכות וכ"כ בספר "מגלה עמוקות", כמו שסמכו לברך 'ברוך אתה ה' מקדש שמו ברבים' ע"פ המדרש". קשה להבין את דבריהם, כאשר העובדה היא, שאין אנו אומרים כך אלא "ברוך המקדש שמו ברבים" בלי הזכרת שם ה'. הרב עובדיה יוסף העיר על זה.

ר' מרדכי יפה (1535-1612) בעל "הלבושים" אמר, ש"הבן נענש בעוון האב" ולא כפי שאמרו אחרים, שהאב כאילו נענש על חטאים של הבנים הקטנים. בתורה ובחז"ל אין רמז לרעיון זה, אלא דווקא לרעיונו של ר' מרדכי יפה. "פוקד עוון אבות על בנים על שלשים ועל רבעים לשונאי" (שמות כ', ה). "בעוון נדרים בנים מתים כשהם קטנים" (שבת ל"ג, ע"א). "בעוון מה בניו של אדם מתים?" (מסכת כלה). "וינאץ מכעס בניו ובנותיו" — דור שאבות מנאצים להקב"ה, בניהם ובנותיהם מתים כשהם קטנים" (כתובות ח', ע"ב; שם ע"ב, ע"א; ראה גם רמב"ם הלכות תשובה פ"ו, ה"א). ולא מצינו שבעוון ילדים ימותו הורים. יש קושי רב להבין גם את האימרה, שהבנים נענשים בעוון הורים, שהרי זה נוגד את הרעיון ש"איש בחטאו ימות"⁵.

5. זה קרה בתנאים מיוחדים, שמעבירים חטאי האבות על הדורות הבאים. במצב רגיל "איש בעונו ימות, כל אדם האוכל בוסר תקהינה שינוי" (ירמיה ל"א, כח-כט). ו"לא יאמרו עוד, אבות אכלו בוסר ושינוי בנים תקהינה" (שם). גם יחזקאל הנביא חזר על כך (ראה יחזקאל י"ח, כא-לב). ראה "יהודי מיהו ומהו" בנספח "החטא ועונשו לדורות" וצרף לעניינו כאן, והדברים יובנו היטב. עכ"פ איש לא העלה על הדעת שהאבות ייענשו על חטאי צאצאיהם.

הראשונים סברו, שמה שנאמר "איש בחטאו ימות", הכוונה רק ל"איש", אבל עד י"ג אינו נחשב לאיש" (ראה רש"י לאבות פ"ה, מכ"א; לנזיר כ"ט, ע"ב; רמב"ם הלכות תשובה פ"ו, ה"א). אולם כיצד אפשר להוסיף, שגם האבות נענשים בעוון ילדיהם? הרי הם בוודאי נכללים במסגרת "איש"?

לאור האמור, מן הראוי היה, שהבן יברך "שפטרני" מלהיענש על חטאי אביו. ר' מרדכי הכהן בספרו ש"ך על התורה (פרשת לך לך) אומר, שאכן **הבן צריך לברך ברכה זו ולא האב**. ר' ברוך אפשטיין שלא ראה את דברי ר' מרדכי הגיע לאותה מסקנה, שאכן על הבן לברך ולא האב. מתוך שני נימוקים הגיע למסקנה זו: א) הרי לא ייתכן לומר, שמעתה, כלומר מגיל י"ג ייענש הבן על חטאיו, הרי נקבע כלל שעד גיל עשרים אין אדם בר עונשין מן השמים (שבת פ"ט, ע"ב). בשל כך לא נענשו בני דור המדבר אלא רק אלה שהיו בזמן חטא המרגלים בגיל 20. ב) מדוע לא מברך האב "מעונשו של בני", אלא "מעונשו של זה"? אם הבן מברך יש הגיון בנוסח זה, שמשום כיבוד אב אינו מזכירו מפורשות. יחד עם זאת מצביע הביטוי "זה" על אבא. "שמע לאביך זה ילדתך ואל תבוז כי זקנה אמך" (משלי כ"ג, כב). באמרו: "מעונשו של זה" מובן שהכוונה לאביו (בספרו "ברוך שאמר" על התפילות). אולם, האם הוא ראה או מישהו מאיתנו ראה או שמע, שהבן מברך ולא האב?

חייב אדם להיטפל בבנו

לכשנבין נכונה את דברי ר' אלעזר שבמדרש, נבין גם את משמעות הברכה "ברוך שפטרני". קשה היה לאדם בימי הביניים וכל שכן בימינו, להבין לאשורו את המצב, שהיה קיים בימי קדם. הדחקות וחוסר פרנסה, עד כדי כך רעב לחם, היה מנת חלקה של רוב אוכלוסיית העולם. ילדים קטנים היו נאצלים לעבוד ולעזור בפרנסה. באושא התקינו התנאים, שחובה לפרנס ילדים עד גיל 6 (כתובות מ"ט, ע"ב; שם ס"ה, ע"ב). במשך הזמן חל שיפור מה במצב הכלכלי ומאידך חלה האטה בהתפתחות ובהתבגרות הנוער. הנער עד גיל 13 היה עדיין חסר אוניים. ר' אלעזר לא דיבר על עונשים אלא על הצורך לטפל בילד עד גיל 13. בזמנו זה היה עול כבד ביותר לפרנס ילד מעל גיל 6. לכן אמר ר' אלעזר, שאם הבן כבר הגיע לגיל י"ג, על האב לומר "ברוך שפטרני מעונשו של זה" שמוטל היה עליו לפרנסו עד כה. כי זה הקשה מאוד על האב, לאור המצב שהיה.

תקנת אושא הותקנה כ־30 שנה לפני חורבן הבית. ר' אלעזר חי כ־250 שנה לאחר ימי אושא. הוא עצמו היה עני ואביון, שלא היה לו מה לאכול (ראה מגילה כ"ח). הוא העדיף להתייחס למציאות כמות שהיא (ראה חגיגה י"ג, ע"א). ר' אלעזר לא עסק בענייני עונשין, שאיש אינו יודע את דרכי הענשה השמימיים⁶, אלא דיבר על יחסי האב לבן. לא בכדי הוא אמר "להיטפלי" ולא רק "לטפלי". בעל התשב"ץ (תשובה ש"צ) אומר: "אמר ר' אלעזר צריך אדם לטפל בבנו עד גיל י"ג שנה, מכאן ואילך צריך שיאמר 'ברוך שפטרני מעונשו של זה'. הוא הבין, שר' אלעזר לא דיבר על הברכה, אלא על אימרה ומדובר בחובה לטפל.

6. כאשר רעב כבד פקד את הארץ שנה אחר שנה, גילה דוד באמצעות אורים ותומים, שכל זה נובע כאילו מכך, ששאול המלך הרג את הגבעונים. דוד נאלץ לפייסם ולהרוג את משפחת שאול (שמואל ב, כ"א, ב). לאמיתו של דבר, שאול המלך לא הרג כלל גבעונים. הוא הרג שמונים כהנים בעיר נוב. אולם בהריגתם הוא קיפח את פרנסתם של הגבעונים שעבדו אצל הכהנים (יבמות ע"ט, ע"א). שומו שמים, על זה שהורה לרצוח כהנים צדיקים, על לא עוול בכפם, לא מצאנו שום עונש. על זה שבעקיפין קיפח את פרנסת הגבעונים נענש כל העם? אין בכווננו לדעת ולהבין עונשי שמים (הקדשתי לזה פרק מיוחד "החטא ועונשו" בו הסברתי את הנושא).

אחריות לנזקי הבן

יש מקום להניח, שר' אלעזר דייק בביטוי והתכוון, שעל האב "להיטפל" ולשמור על מעשי בניו, אם לא היה רוצה להינזק. החכמים קבעו כלל: "חרש, שוטה וקטן פגיעתן רעה, החובל בהן חייב והם שחבלו באחרים פטורים" (משנה בבא קמא פ"ז, מ"א). נשאלת השאלה הייתכן, שאם ילד קטן גורם נזק לזולת, רק הם חייבים לסבול את הנזק והורי הילד פטורים מאחריות על ילדיהם? האין הם חייבים לשמור עליהם שלא יזיקו? חרש שוטה וקטן שהזיקו לאחרים, פטורים גם לאחר שהקטן גדל, החרש או השוטה התרפא, כי בזמן שהזיקו לא היה להם דעת להבין את מעשיהם (ראה רמב"ם הלכות חובל ומזיק פ"ד, ה"כ). על נזקי חרש (=גם במושג זה הכוונה לחסר דעה בשל חרשותו) ושוטה רואים כאילו זה נזק מן השמים ואיש אינו אחראי לזה. אולם בנוגע לילד קטן, שיש לו הורים, האין עליהם אחריות למעשיו?

נער בהגיעו לגיל 13 גייס אין לו אפשרות לפצות את הניזוק, אולם אם הזיק אז, זה נזקף לחובתו וכאשר אפשר יהיה, יכול הניזוק לגבות את המגיע לו. זה דומה לאשה נשואה, שאין לה רכוש פרטי והזיקה, הפטורה לשלם. אולם, הפטור אינו מוחלט, אלא זמני. ברגע שחל שינוי במצבה, התגרשה, התאלמנה או שהגיעו אמצעים לרשותה, היא חייבת לשלם את אשר הזיקה (ראה רמב"ם שם הכ"א).

אמנם לא מצאתי הלכה מפורשת על אחריות האב על נזקי בן קטן, אולם ההגיון מחייב, שלגבי ילד קטן, מוטל על ההורים לפצות את הניזוק. אין להניח שהיהדות לא דגלה גי"כ בכך. בהגיע הבן לגיל י"ג, משתחרר האב מאחריות זו, לכן הוא אומר אז: "ברוך שפטרני מעונשו של זה". עכ"פ מדברי ר' אלעזר במדרש לא משתמע, שהוא קבע חובה לברך ברכת "ברוך שפטרני", אלא תיאר את המצב בימיו, שעל האב לטפל ולהיות אחראי לבנו עד גיל 13 ולא רק עד גיל 6**.

"ברוך שפטרני" לבת מצוה

כשם שלא הובהרה דיה הסיבה לברכת "ברוך שפטרני" לבר מצוה, כך לא הובהרה, מדוע לא לברך ברכה זו גם על בת מצוה. עד לדורות אחרונים, לא העלה איש על דעתו לדון על חובת ברכה זו, גם על בת מצוה. הרב עובדיה יוסף דן בנושא ואומר, שזה נתון למעשה במחלוקת בין בעל "מגן אברהם" ובעל "הלבושים". לפי בעל "מגן אברהם" האומר, שהאב היה נענש על שלא חייב את בנו, כל זמן שהוא קטן, זה שייך רק לגבי בן ואילו לפי בעל "הלבושים", שהבנים היו עלולים להיענש בעוון אביהם, הרי זה כולל גם את הבנות, לכן מן הראוי שגם על בת מצוה לברך (שו"ת "יביע אומר", ח"ו, סי' כ"ט). אולם לפי בעל "הלבושים" לא האב מברך, אלא הבן. אי"כ על הבת לברך ולא אביה? קשה לקבל את דבריו, האם אין חובה על האב לחנך את גם בנותיו? אי"כ גם לפי בעל "המגן אברהם", חייבים לברך גם על בת מצוה. אם לפי כל הדעות יוצא שיש לברך, מדוע לא מברכים למעשה? בעל "פרי מגדים" דן בסוגיה זו ומנסה להסביר את השוני בין בן לבת.

** אם נכונה השערת מחבר המאמר, לא היה לו לר' אלעזר לומר "מכאן ואילך צריך שיאמר" אלא מכאן ואילך "יכול לומר ברוך שפטרני", כי הלשון "צריך" משמעו שחייב לומר כמו "צריך אדם ליטפל בבנו עד י"ג שנה", שכאן בוודאי, לפי המחבר, חובה עליו לשמור על מעשי בנו שלא יזיק, אי"כ הי"ה "צריך לומר ברוך שפטרני" פירושו חובה להודות, ולמי? לא לבורא עולם!! ע"כ לא מתקבלת על הדעת השערה חריפה זו — הערת המערכת.

אמנם האב חייב לחנך גם את בתו, אולם לגבי הבן יש יותר חובה, כי הבן חייב ביותר מצוות ("אשל אברהם" רכ"ה, אחת ה). ההסבר נראה לי דחוק, ואכן הוא עצמו הציע הסבר אחר. מאחר והאב רשאי לחתן את בתו הקטנה ואז היא עוברת לרשות הבעל ואין הוא נענש עוד בגללה. אולם כבר מזמן שההורים הפסיקו לחתן את בנותיהם הקטנות, מדוע לא התחילו מיד לברך "ברוך שפטרני" גם על בת מצוה?

ר' חיים פאלאגי אומר כיצד אפשר לומר, כדברי בעל "פרי מגדים", שהאב משתחרר מעולה של בתו בהגיעה למצוות, כי "משום דרך העולם שהבת ניוזנית מבית אביה עד לנשואין, עד שתהיה תחת ממשלת בעלה". הרי כל זמן שלא נישאה, היא ברשותו? גם משנישאה, הוא רק משתחרר ממזונותיה ולא מחינוכה. יחד עם זאת הוא אומר, מאחר "ואין הוא חייב להוכיחה, ואף לטעם 'הלבוש', משום שהיא נענשת בחטאו, נראה שאין לברך בבת, שיש לה גם מזל, מצד בעלה, כי בת פלוני לפלוני, ואפשר שיגבר מזל הבעל ולא תיענש בחטא האב ועל כן לא תיקנו לברך" ("כף החיים", סי' רכ"ה, סי"ק ס"ו).

ר' חיים פאלאגי צודק בדבריו, שבהגיעה הבת למצות לא משתחרר האב מעול הבת. ההיפך הוא הנכון. העול כבד יותר מבעבר. היום גם לגבי הבן כבד יותר העול של האב כלפיו לאחר גיל י"ג מבעבר. אולם בזמנו של ר' אלעזר, היה הגיל 13 נחשב לגיל מבוגר. הוא סבר שאין עוד מקום להסתמך על תקנת אושא, שעל האב לטפל בילדיו רק עד גיל 6 בלבד. הוא לא התכוון לקבוע ברכה חדשה.

היום, נראה לעני"ד, שזו ברכה לבטלה, כי הרי האב לא מתפטר מעולו של הבן בהגיעו לגיל 13? למזלנו הונהג לאמרה בלא שם ומלכות, כך שאין בזה משום ברכה לבטלה במובן ההלכתי. ודאי שאין טעם להנהיגה גם לגבי בנות, כי אין לה מקום גם כלפי בנים. שונה המצב בנוגע לעריכת סעודה לבת מצוה כמו לבר מצוה. אולם לעריכת סעודה כזו, אין כל קשר עם "ברוך שפטרני". אגב, בעל "ים שלמה" אמר על סעודת בר מצוה ש"אין לך סעודת מצוה גדולה מזו, שנותנים שבת והודיה על שזכה הנער להיות בר מצוה" ("ים שלמה", בבא קמא, פ"ז, סי' ל"ד)***.

*** ובכל זאת אנו מקבלים את דברי אבי מנהגי אשכנז, המהרי"ל, ופסק הרמ"א שיש לומר ברכה זו בלא שם ומלכות, ומנהג ישראל תורה הוא ולא ידחה ח"ו — הערת המערכת.